

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

Про Макаренка М. О.

Білодід О. І.

Автор цієї статті, філолог за фахом, не претендує на витонченість у питаннях суто археологічних. Для цього треба мати відповідну підготовку, хоча його інтерес до археологічної науки, як і творча дружба з українськими археологами, налічує вже багато років.

В історії вітчизняної науки, в даному разі археології, траплялися люди, чия діяльність не замикалася рамками вузькопрофесійних інтересів, а виходила на рівень настільки високої духовної культури, що суспільство, за винятком поодиноких його членів, було не готове її сприйняти й осмислити. А тим більше, суспільство хворе страхом і маніакальною підозрілістю. Доля таких людей складалася трагічно, бо, як відомо, «немає пророків у своїй Вітчизні».

Про одного з них я, разом з краєзнавцем В. Г. Киркевичем розповів у нарисі «Довга дорога до Храму Мудрості»¹. Матеріал викликав жвавий інтерес у читачів. Автор одержав багато листів з відгуками, зокрема вдячного листа від академіка Д. С. Лихачова, де він писав: «Вкрай необхідно розказати про людей, які не здавалися, і особливо про тих, хто захищав пам'ятники...»

Так, людина, про яку піде мова,— одна з небагатьох, що не здалася у страшні часи сталінських репресій. Вона варта того, щоб її підняти з небуття і вислати у нашу пам'ять, нашу науку, культуру, нашу до-недавна приспану совість. Мова піде про М. О. Макаренка, його подвижницьку працю на ниві охорони нашої історико-культурної спадщини.

Але перед цим кілька документів, що мають пряме відношення до теми пропонованої статті. У 1933 році журнал «Соціалістичний Київ» вустами якогось пролеткультівця В. Карева проголошував (цитуємо із збереженням тодішньої орфографії): «Оскільки наша старовина складалася переважно на базі фєвдально-клерикальних відносин, то вийшло якесь масове збирання і зберігання всього, що лише носило на собі дагу та печатку вчорашнього дня. Це привело до певного ухилу, неправильного в принципі, а іноді навіть шкідливого. Перегляд цього помилкового принципу вже розпочався. Ми маємо наявні наслідки. Виявилось, що в нас багато всякого мотлоху, але мало справжніх історично-цінних пам'яток, що заслуговують на бережне зберігання і вивчення... Одначе, захоплюючись охороною пам'яток церковно-фєвдальної старовини, ми забуваємо про охорону пам'ятників цікавіших для робітничої класи»².

¹ Білодід О. І., Киркевич В. Г. Довга дорога до Храму Мудрості // Україна.— 1988.— № 7.— С. 11-14.

² Карев В. Про те, що належить історії // Соціалістичний Київ.— 1933.— № 3.— С. 34.

Чи не правда, яке зворушливе «підкування» про робітничий клас і яке глибоке «знання» його інтересів! Це від його імені у ті часи робилися і такі заяви: «Києво-Михайлівський собор і монастир, подібно до «Софії» й Лаври, являв собою один з найбільших і найстаріших осередків феодально-церковної експлуатації й попівського мракобісся; за часів Київської Русі цей монастир був тісно зв'язаний з пануючими князівсько-купецькими й лихварськими верствами і провадив чимале кріпацьке господарство й торгівлю, закріпаючи економічно й ідеологічно для себе й князів-феодалів все більші кола трудящої людності з селян і ремісників... Ченці й попи розглядали, крім того, Михайлівський монастир як багатюще джерело наживи і як засіб запаморочення свідомості мас»³.

Ось так поступово ідеологічні погромники збивали на манівці громадську думку і водночас пропагували варварський, претензійно-помпезний проект — зробити у Києві площу, яка б розмірами своїми перевищувала усе, бачене до того в світі. Архітектори гарячково перебирали розміри найбільших площ у містах Західної Європи і Америки, приміряли до того, що пропонували самі.

Площа та з урядовими будовами навколо мала пролягти у найбільш цінному в історико-культурному відношенні районі Києва — на території колишнього міста Ярослава; від теперішньої вулиці Героїв Революції, включаючи територію Михайлівського монастиря, до Софійського собору. Було оголошено закритий (зверніть увагу — закритий!) конкурс на створення ескізного проекту планування урядової площі та ескізних проектів будівель ЦК КП(б)У і Раднаркому.

11 жовтня 1934 р. спеціальне журі розглянуло подані на конкурс проекти. У ньому взяла участь московські архітектори — брати Весніни; харків'яни на чолі з професором Молокіним, бригада архітектора Троценка, група архітекторів Цивільбудпроекту (Олейник, Тацій, Лимар, Байдалінова), архітектори Штейнберг, Заболотний, Юрченко та Онащенко.

Першої премії не дали нікому. Другу премію одержала бригада Я. Штейнберга, дві треті — брати Весніни та бригада Цивільбудпроекту. Проекти мало чим різнилися один від одного, зате одноставно сходилися в одному — усували комплекс Михайлівського монастиря, ліквідували Присутствений місця і навіть пам'ятник Богданові Хмельницькому (в кращому разі його відсували кудись убік!) і впиралися у дзвіницю Софійського собору. Незважаючи на обмежену програмою конкурсу довжину площі до 120-130 метрів, архітектори збільшували її у своїх проектах до 175 (Штейнберг), 200 (Олейник, Тацій, Лимар та Байдалінова) і навіть до 600 метрів (Заболотний, Юрченко та Онащенко). Але найстрашніше було ось що. В кінці таких запроєктованих велетенських площ як явна недоречність, як більмо на оці жалюгідною цяткою стояла Софія Київська, а в ряді проектів її взагалі не було!

А тим часом молодшого брата Софії Київської — Михайлівський Золотоверхий храм готували до страти. Заснований 1108 року онуком Ярослава Мудрого Святополком Ізяславичем семикупольний собор, що з XII ст. правив усипальницею руських князів, не впав під ударами орд Батия, литовських, польських, татарських завойовників, пережив першу світову та громадянську війни, волею примхливої і злої долі мусив загинути у сімнадцятому поколінні — сучасна соціологія відводить на покоління 50 років — від рук нащадків тих, хто його зводив.

Кандидата в покійники обдерли: «Мозаїки і фрески Михайлівського монастиря цього року (1935-го — О. Б.) досліджено, знято й перенесено на територію Музейного городка (кол. Лавра)*. Крім

³ Молчанівський Ф. Археологічна розвідка на території кол. Михайлівського собору в Києві // НЗІМК ВУАН.— К., 1934.— Кн. 2.— С. 123.

* Звідти їх частково розтягли по музеях, а що не встигли розтягти, вивезли у невідомому напрямку німці під час окупації Києва.

того, в нартексі проведено археологічні розкопи»⁴. Як свідчать їхні власні звіти про оті археологічні розкопи, нічого там цікавого для себе розкопники не знайшли, крім хіба що князівських та митрополичих кістяків, напівзотлілих плетених, оздоблених коштовностями поясів, фрагментів шовкового та парчевого одягу часів Київської Русі—одним словом — мотлох!

А потім пролунав вибух... Хто на черзі?

Старі кияни пригадують, коли у 1934 р. сюди прибув Павло Петрович Постишев, колишня «матір міст руських» зустріла його золотими банями. Проте майбутній секретар ЦК КП(б)У заявив, що це неподобство, що Київ мусить бути пролетарським містом і мати індустріальний пейзаж. Це при ньому у центрі міста, біля залізничного вокзалу побудували ТЕЦ, що вже понад 50 років отримує легоні киянам, а міськрада й досі не знає, куди її діти. При всій повазі до товариша П. П. Постишева за його великі заслуги перед нашим народом—це він повернув свято ялинки дітям, рано-вранці без охорони обходив продуктові крамниці Києва, піклуючись, щоб кияни були нагородовані—з великим жалем зазначимо, що в питаннях культури П. П. Постишев підготовки не мав і не виконав тих охоронних функцій у Києві, які мусив був виконати, як це зробив С. М. Кіров у Ленінграді. Це при П. П. Постишеві або під крилом його байдужості стараннями інших злітали у повітря київські собори, знищувалися пам'ятки історії культури: двадцять одна церква й собор протягом 1929-1936 років! Спеціальну комісію по ліквідації культових споруд очолював керівник НКВС УРСР В. Балицький.

У Києві, як зрештою і в усій країні, панувало сум'яття, атмосфера недовір'я і підозрілості. Вишукували ворогів народу там, де їх ніколи не було. Чи було тоді кому діло до київських соборів? Виявляється, було, поки були люди, що мали мужність виступати проти варварства і вандалізму. Та мине ще трохи часу і подібні виступи стануть рівнозначними самогубству. Такою людиною був М. О. Макаренко.

...На початку століття у багатьох періодичних виданнях з мистецтва з'являються статті, есе і дослідження Миколи Макаренка. Ці публікації здебільшого в журналах «Аполлон», «Столиця и усадьба», «Искусство и художественная промышленность», «Искусство в Южной России», а особливо в журналі «Старые годы» розкривали багато невідомих і ще не вивчених, а часом таємничих сторінок вітчизняної культури, західноєвропейської та східної. Їх автор поставив перед читачем як тонкий знавець старовини, пропагандист дбайливого ставлення до пам'ятників історії, запеклий ворог всіляких актів вандалізму щодо них. У великих серйозних монографіях та невеличких летючих виданнях він освітлював маловідомі, забуті сюжети художнього життя минулих віків.

Єдина коротка автобіографія Миколи Омеляновича Макаренка, написана власною рукою, дивом збереглася у Науковому Архіві Всеукраїнського Археологічного Комітету. Вона ніколи не публікувалася (як і ряд інших документів з того самого архіву НА ВУАК, на які я буду посилатися), а тому варто навести її повністю:

«Родився я в с. Москалівці 4 лютого 1877 року (Роменський повіт Полтавської губ.). Учився в С.-Петербурзі. Скінчив художню школу Б. Штиглиця по першому розряду зі званням художника і СПб. Археологічн. Інститут. На протязі сімнадцяти років від 1902 по 1919 (включно) щороку одержував різні доручення і командировки від Археологічної Комісії, Московського Археологічного Товариства і різних інституцій для дослідження архітектурних пам'ятників старини, археологічних розкопок і т. інш. Провадив розкопки в г. Новгородській, Чернігівській, Полтавській, Катеринославській, Воронезькій, Тверській, Ярославській, Тамбовській, Володимирській, Харківській, Війська

⁴ Мовчанівський Т. Археологічні дослідження в Києві // НЗ ПМК ВУАН.— К.— 1935.— Кн. 3-4.— С. 104.

Донського, обл. Херсонській, Таврійській та інш. В 1914 р. був командирований «Обществом поощрения художеств» в Германію задля вивчення музейних справ і студювання пам'ятників мистецтва Романської доби і інших.

В 1917 році був командирований Російською Академією Наук в Туреччину, в міста, зайняті російськими військами,— в складі експедиції Академії Наук задля студювання і охорони пам'ятників мистецтва і старини, де працював над пам'ятниками мистецтва в Трапезунді і околицях. До 1919 року був спочатку причисленим, потім кандидатом, асистентом і помічником хранителя Імператорського, потім Державного Ермітажу в СПб (до 1919 р.).

Був членом Ради Російської Археологічної Комісії, потім Академії Матеріальної культури (до 1919 р.), був товаришем голови Комісії по студюванню орнаменту народів Росії при Рос. Географічному товаристві (до 1919 р.). Був членом комісій Російської Академії наук по улаштуванню виставки: «Ломоносов и Елизаветинское время».

Почесний член: Псковського Археологічного Товариства, Дійсний член Українського Наукового Товариства, СПб. Археологічного і Полтавської, Чернігівської, Володимирської, Тверської, Оренбурзької архівних комісій. Чл.-співробітник Московського Археологічного Товариства і СПб. Археологічного інституту.

Був лектором історії мистецтва на Вищих жіночих архітектурних курсах і в школі «Общества поощрения художеств» до 1919 р.

Микола Макаренко

1920, 15.П, н. ст.

Київ, Паньківська, 7, пом. 1»

Скромно і лаконічно. Далі йде стислий перелік його основних праць — тридцять монографій і статей, написаних до 1919 року,— та плани на майбутнє по складанню археологічної карти України.

Доповню його життєпис. Він народився у багатодітній сім'ї освіченого сільського священика. У Москалівці на Полтавщині пролетіли його дитячі літа, там він одержав початкову освіту, а потім продовжував її у Лохвицькій гімназії. Пристрасна любов до мистецтва, вихована на художніх традиціях навколишніх, що славилися своїми художніми промислами, сіл, спрямувала допитливого юнака, як і колись його земляка Григорія Сковороду, у світ пізнання науки і мистецтва. Щось справді спільне є у творчості Макаренка і Сковороди — в особі того й другого гармонійно поєднувалося красиве і корисне: один — мистецтвознавець і археолог, другий — поет і філософ. Наполеглива праця і велике бажання вчитися привели Миколу до Петербурга, в Центральне училище технічного малювання барона А. Л. Штиглиця, що було відкрите у 1879 році (тепер — Вище художньо-промислове училище ім. В. І. Мухоміої). Школа Штиглиця містилася біля Леб'язого каналу за Цепним мостом. Основними дисциплінами тут були малюнок, живопис і скульптура. Юний студент був вражений багатством шкільної бібліотеки і колекції предметів прикладного мистецтва, куди входили всесвітньовідомі зразки. Домашнє начиння, прикраси, одяг, знаряддя праці, зброя розкривали перед хлопчиком з глухої провінції риси різних епох, що відійшли в минуле. Проте для Макаренка цього було мало. Для глибокого і найбільш повного осмислення предметів матеріальної культури — німих свідків зниклих цивілізацій — потрібні були професійні знання історії і археології. По закінченні малювальної школи він поступає в петербурзький Археологічний інститут, який теж закінчує у 1902 році. Наставником у наукових пошуках і чуйним вчителем в Археологічному інституті для Макаренка став відомий учений в галузі археології і історії Олександр Андрійович Спицин (1858-1931), ім'я якого Микола Омелянович згадував із вдячністю все своє життя. Лекціями професора О. А. Спицина захоплювався також його однодумець Микола Реріх. Молодих людей здружили спільні наукові інтере-

си, філософсько-естетичні погляди, а головне — бажання служити своїй вітчизні, збагачувати її історію, примножувати її духовні скарби.

У 1910 році М. К. Реріх разом із своїм братом Борисом і Миколою Макаренком розпочинає археологічні дослідження Великого Новгороду. Перед тим вони одержали відкритий лист Імператорської Академії наук, що давав право на розкопки, і більш ніж скромну суму грошей. Вже пізніше, у 1939 році, Микола Реріх, дізнавшись про широкі дослідження радянськими археологами давньоруського торгового міста, писав: «Картина древнього Новгороду незаймана. У порожній південній частині кремля при достатніх коштах можна розкрити увесь розподіл будинків і вулиць. Звичайно, для цього потрібні великі гроші. Але ж яке велике завдання буде розв'язане! Справжнє народне завдання».

На вселому липневому осонні спостерігаю приємну картину. Поруч невтомний М. О. Макаренко, навколо нього миготять різноколірні рукави копальників. Ростуть купи землі чорної, що прийняла в себе багато життів». Але роботи невдовзі через грошові нестатки припинилися. Неодноразові звернення М. Реріха і М. Макаренка по допомогу до новгородського генерал-губернатора нічого не дали. Міські урядовці злякалися, що свині горожан можуть звалитися в траншеї.— «Так на свинстві і закінчилося. І останні гроші довелося на закопування траншеї витратити».

М. Макаренко, як і М. Реріх, виступає на захист пам'ятників культури, проти «тихих погромів» — так називали тоді незграбні спроби реставрації; проти випадків вандалізму, знесення, руйнування багатьох творів минулих віків.

Микола Омелянович відзначався незвичайною працездатністю. Важка виснажлива праця на розкопках, праця землекопа змінювалася не менш виснажливою працею в тиші робочого кабінету, бібліотеках, сховищах та архівах. Тут народжувалися і осмислювалися історико-архітектурні, естетично-філософські концепції розвитку духовної культури. Тут народжувалися пристрасні заклики ученого і громадянина зберегти для прийдешніх поколінь віковий людський досвід у створенні незгасимих цінностей культури минулого.

Повертаючись трохи назад, відзначимо, що талановитого юнака ще на студентській лаві помітила дирекція Імператорського Ермітажу. Вона ж йому і запропонувала посаду помічника хранителя скарбів цього музею. Працюючи тут після закінчення інституту, М. Макаренко упорядковує величезну археологічну колекцію. Його широка поінформованість у питаннях західноєвропейського мистецтва, інтерес до нього робить його одним із провідних фахівців найбільшого зібрання зарубіжного мистецтва. 1916 року у видавництві Общини Святої Євгенії у Петрограді виходить друком (зверніть увагу: це були не легкі часи першої світової війни, чи до мистецьких скарбів було тоді кому?!) його книга «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа». Цей путівник по одному з найбільших художніх зібрань світу і досі не має собі рівного.

У Петербурзі, місті професури і знавців мистецтва, заслуженою популярністю користуються його лекції і доповіді. Слухачі дивуються: коли і як устиг цей учорапній 25-літній студент підглядіти і розгадати стільки потаємних принад майстрів пензля Італії, Франції, Німеччини і так своєрідно їх подати? З перших номерів журналу «Старые годы», видання, розрахованого на витончених цінителів старовини і мистецтва, М. О. Макаренко в числі його співробітників. Журнал виходить на чудовому папері з прекрасними чіткими ілюстраціями, тираж його невеликий, перші номери — менш ніж тисяча примірників. Читають його фахівці і знавці-колекціонери.

Наукові інтереси і невтомні пошуки кидали ученого в різні місця нашої землі, і завжди після таких мандрівок з'являлися його численні статті, наукові розвідки, монографії. Ось деякі з них, написані між 1914-1916 роками: «Путевые заметки и наброски с русского искусства»,

«Древности Соли Вычегодской», вже відомі читачеві «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа» та ін.

Рано вранці 4 березня 1917 року газети з маніфестами про зречення Миколи II та його молодшого брата Михайла розхпали за кілька хвилин. Сумнівів більше не було — революція звершилася.

Але що буде далі?

Художню інтелігенцію насамперед хвилювало питання: хто візьме на себе відповідальність за долю пам'ятників культури, за охорону зібрань і музеїв?

Відповіли більшовики. В. І. Ленін, виступаючи у січні 1918 року на III Всеросійському з'їзді Рад, сказав:

«Але тепер всі чудеса техніки, усі завоювання культури стануть загальнонародним надбанням».

З перших кроків Радянської влади стало зрозумілим, що для українського народу відкрився широкий шлях розвитку його культури. Та як і у кожній справі, тут потрібна була допомога спеціалістів-професіоналів. Але в дореволюційній Росії вони були в основному тільки в столиці. Розуміючи це, М. Макаренко залишає престижну посаду в Ермітажі, велику комфортабельну петроградську квартиру і їде до Києва. Разом з ним його товариш по новгородських розкопках — Борис Костянтинович Реріх.

Діставшись сюди з великими труднощами навесні 1919 року, вони не ходили по численних київських кафе з екзотичними назвами, де тоді виступали знамениті поети, письменники, артисти, — у них для цього не було часу. Разом з іншими вченими, що працювали у місті, вони склали бібліографію усієї літератури про київську архітектуру часів середньовіччя і, розуміючи нагальну необхідність у реставрації стародавніх храмів, виготовили необхідну технічну документацію, склали кошторис на проведення зазначених робіт.

На місці Десятинної церкви — Різдва Богородиці, зведеної у 989 році при Володимирі Святославичі, стояла церква набагато пізнішого походження, що аж ніяк не відтворювала образ знаменитого давньоруського храму. Від давньої кладки на поверхні нічого не було. Б. Реріх і М. Макаренко проводять археологічні розкопки для встановлення його розмірів і планування.

Після роботи стомлені, але задоволені, гуляють по Володимирській гірці, а потім, перейшовши Михайлівську і Софійську площі, часто заходять у напівтемряву Софійського собору. Вдень напикшись на сонці, вони з особливою приємністю сприймали його прохолоду і притаманну йому одному якусь особливу тишу. Вечірні промені сонця пролизували інтер'єр запленими стовпами світла, мерехтіли облуплені фрески, ледь відсвічували древні мозаїки, у глиняних голосниках під парусами стогнали про щось своє голуби.

І не хотілося вірити вже поважним ученим, що десь далеко йдуть бої за владу Рад, ту владу, яка, незважаючи на голод і труднощі, виділила на ремонт Софії 42 тисячі карбованців, на Андріївську церкву — 52 тисячі. Гроші були невеликі — поденна платня робітника тоді становила 100-150 крб. — але вони дозволили М. О. Макаренку, директору Київського міського музею М. Ф. Біляшівському, директору Строгановського Московського училища М. В. Глобі, професору Київського археологічного інституту і хранителю Музею Б. І. Ханенку у Києві Г. К. Лукомському не тільки ліквідувати аварійні місця у храмах, але й надати їм пристойного вигляду — навіть кращого, ніж до 1917 року!

У Софійському соборі протягом травня-червня полагодили усю покрівлю, зробили нові ринви, засклили вікна. Всередині для відновлення фрескового розпису в приміщенні хрещальні треба було насамперед зміцнити тиньк, на який він нанесений. За цю складну роботу взявся проф. М. Л. Бойчук.

В Андріївській церкві теж були проведені інженерно-технічні роботи — прокладені риштаки, ринви, залізними хомутами стягнені п'є-

дстали, полагоджена покрівля. Та в кінці серпня того ж таки 1919-го артилерійський обстріл завдав відчутної шкоди і Софії, і Андріївській церкві — в місто ввійшли петлюрівці, а невдовзі і денікінські війська. Роботи припинилися.

За такої безперервної зміни властей у Києві керівникові секції мистецтв Українського наукового товариства Миколі Макаренку, на якому лежала відповідальність за збереження міських пам'яток історії і культури, працювати було дуже важко. І все-таки він працює. Веде просвітницьку роботу серед населення, організовує фотозйомку і створює фотоархів пам'яток Києва. У лютому 1920 року веде переговори з Держвидавом про публікацію збірників робіт членів секції, радянський уряд виділяє для цього кошти. В кінці грудня 1920 року М. Макаренко, вкрай виснажений роботою, просить звільнити його з посади голови секції мистецтв, але її члени, розуміючи незамінність свого голови, відхиляють прохання.

Роботи у М. Макаренка було справді багато, особливо в Музеї Б. І. Ханенка. Його зібрання, на базі якого було створено третій за значенням у нашій країні — після Ермітажу і Музею ім. О. С. Пушкіна — Київський музей західного і східного мистецтва, передала Всеукраїнській Академії наук Варвара Миколаївна Ханенко. До комітету, який займався створенням музею, увійшли П. Альошин, Г. Нарбут, Б. Реріх. Директором призначений М. Макаренко. Як відомо, велика частина ханенківської колекції була евакуйована з Києва в 1915 році. В роки громадянської війни вона переходила з рук в руки. Потрібна була ерудиція і настирливість М. Макаренка, щоб її розшукати і повернути у Київ. Твори, які він привіз, значно збагатили Київський музей.

З 1920 року М. Макаренко, член Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, обирається до складу Археологічного комітету ВУАН. Коли в 1924 році створюється Реставраційна комісія, він бере в її роботі активну участь. Причому всі ці «членства» Микола Омелянович сприймав не як почесне сидіння в президіях, пустопорожнє продукування красивих слів, бадьорі звіти начальству, а як тяжкі обов'язки ученого-організатора, людини не байдужої до того, що на неї покладено. Така небайдужість, почуття особистої причетності, біль і гостра реакція на несправедливість, нехлюйство і войовниче невігластво, яких він фізично не міг зносити, часто оберталися для професора неприємними принизливими речами, що поступово підточували його нерви:

«До Київської Губпрокуратури

10 січня 1925, Київ

Всеукраїнський Археологічний Комітет при ВУАН просить Ваше розпорядження про видачу на поруки дійсного члена Комітету Миколи Омеляновича Макаренка, що знаходиться під слідством і перебуває зараз у ДОПРі на Лук'янівці. Це своє клопотання Всеукраїнський Археологічний Комітет ґрунтує на тому, що М. О. Макаренко має від Комітету низку негайних наукових доручень. Невиконання їх у ближчому часі вже й зараз затримує розв'язання деяких надзвичайно важливих питань в сучасній діяльності Всеукр. Археолог. Комітету, зв'язаних з реставрацією та охороною пам'яток старовини.

Голова Всеукр. Археолог. Комітету
Секретар»

Так безглуздо закінчилася його короткочасна діяльність на посаді директора музею. Під час якоїсь перевірки фінансових справ музею М. О. Макаренка звинуватили у відсутності обліку картин (а значить, вони вкрадені), перевитраті музейних грошей і навіть несплатіні за квартиру — а мешкав він у той час при музеї.

Зазначимо, що характер у М. О. Макаренка був складний, незручний для багатьох. У ньому було достатньою мірою розвинене почуття власної гідності, він знав собі ціну, як знали її справжні вчені у нас, в Німеччині, Фінляндії, Чехословаччині, де виходили його праці. Він умів відстоювати свої погляди рішуче і безкомпромісно, терпіти не міг чиновників, що заважали йому працювати чи втручалися у його справи, командно-адміністративний тон щодо себе. І ще одне. Його не полишало незадоволення і навіть роздратування від того, що Київ, з яким він зв'язував стільки планів на майбутнє, на відміну від Петрограда, недооцінив його і не дав йому можливості робити те, про що він мріяв.

«До Президії Археологічного відділу Археологічного комітету М. Макаренко

відповідь на № 1557 від 7.XII.1928

За винятком кандидатів в почесні члени, на які даю згоду, прошу не рахувати мене в складі членів, що дають на затвердження, другої і третьої груп з огляду на принцип, який ліг підставою розподілу по групах, де компілятор ставиться на один рівень з європейською величиною.

М. Макаренко

10.XII. 1928

Київ, Левашівська, 17».

Розрадою для ученого було поле, де він вів археологічні дослідження, вивчаючи пам'ятники різних епох. Серед них — Роменське городище, Трипільська культура, Ольвія, поховання і рештки культури поблизу Прилук, на Полтавщині та Дніпропетровщині. Результати експедицій лягли в основу неперевершених праць з археології та мистецтва, унікальних ще й тому, що стали бібліографічною рідкістю.

Наче випереджаючи час, Микола Омелянович вже в 20-ті роки боровся за те, за що ми зараз тільки розпочинаємо справжню боротьбу — за збереження пам'ятників історії і культури. Він одним з перших правильно оцінив їх наукове, естетичне і виховне значення. Вже у ті роки чиновники від культури, виставляючи себе поборниками інтересів «робітничої класи» і «трудящого селянства», почали створювати, так звані, ліквідаційні комісії. Самі вони не ризикували піднімати руку на храми XVII-XVIII ст. ст. Їм потрібне було «наукове обґрунтування» культурної непридатності та недоцільності їх існування, щоб потім оголосити про це, скажімо, селянам. А ті вже розтягнуть цеглу з домів божих на свинарники, сараї, бруківку, власні будинки. Бажаючи у такому ділі завжди знайдуться! Як знаходилися і бажаючи серед учених увійти до такої ліквідаційної комісії. Та не таким був Микола Макаренко...

На полях одного з протоколів засідання археологічної й мистецької секцій УНТ при ВУАН від 20 лютого 1922 року нервовим, але твердим макаренківським почерком виведено:

«М. О. Макаренко рішуче відмовився по особистим мотивам бути представником в Ліквідаційній комісії».

Очевидно, його відмову навіть не хотіли занести до протоколу і він змушений був зробити це сам, безумовно, долаючи опір своїх супротивників.

А оце вже крик його бештежної душі:

«До Археологічного Комітету Укр. Академії Наук

М. Макаренко

Зараз оглянув кам'яну огорожу Ладинського монастиря. Їй більше як сто років. Після дощу одно чи два прясла зруйновано. Цеглу розбирають селяни.

Прошу телеграфного розпорядження Прилуцькому Окрвиконкому з копією общині припинити розборку, затребувати повернути взяту цеглу і обов'язати общину зробити ремонт зруйнованої частини. Тих, що розбирають, притягти до відповідальності. Прошу зробити це негайно і телеграфно.

М. Макаренко

13.VII.1927».

Він піклувався про реставрування древніх храмів Чернігова, Сапса на Берестові у Києві, монастирського комплексу поблизу Прилук, мріяв про перетворення колишніх поміщицьких, а зараз занедбаних і розграбованих садиб на Україні у народні музеї. До речі, музеї були ще одним болем М. Макаренка. В одній із заяв до того ж таки Археологічного комітету УАН він у 1925 році писав про тяжке становище Остерського і Роменського краєзнавчих музеїв:

«Позорна для нас річ — нема ні жодного примірника видань Української Академії наук. Відносно Роменського музею я і особисто прохав, і сам музей листовно своє прохання надслав до Української Академії наук про бажання отримувати видання Академії. Але ж, поки що це прохання — «глас вопіючого в пустині».

Гадаю, що таке ненормальне явище потрібно зламати. Дозволяю собі звернутись до Комітету з пропозицією — чи не знайде він можливим клопотати перед Академією Наук про висилку цим двом бідним музеям своїх видань.

Гадаю, що Академія Наук від таких подарунків не обідніє, а місцевим діячам музеїв значно допоможе».

Минуло попад півстоліття, а АН УРСР як не надсилала своїх видань музеям, так і не надсилає, гадає, що культура — то особиста справа Міністерства культури УРСР.

Особисте життя у М. Макаренка не склалося. Дружина його покинула одного з сином Орестом. У 1927 році під час робіт у Густинському монастирі юнак трагічно гине на очах у батька. Його могила збереглася в родовій усипальні знаменитих Репніних у підземеллі трапезної Густинського монастиря. Але смерть єдиного сина не змогла зламати такої сильної натури, якою був М. Макаренко. Він ще більше поринає в роботу — до самозабуття, до самозречення.

Для археологічних розкопок йому потрібні були гроші, а їх так мало було у Археологічного комітету. Тоді він вдається по допомогу до своїх друзів і знайомих, яких у нього доволі було у Москві, Ленінграді, Києві та інших містах — очевидно тих, що мали якісь заощадження з дореволюційних часів, але не хотіли називати свої імена, боячись «класової ненависті». Зв'язаний словом честі, їх не називав і М. Макаренко, хоча і не приховував, що гроші на розкопки жертвують певні особи, єдиним бажанням яких є те, щоб здобути з землі матеріали передати до Київського державного історичного музею. Це викликало підозру до М. Макаренка і давало шанс заздрісникам і ненависникам звести з ним рахунки. Коли вчений у квітні 1929 року попросив видати йому відкритий лист, йому відмовили: «У своїй заяві про піднесення клопотання перед Укрнаукою щодо дозволу дослідів на Білоцерковщині М. О. Макаренко замовчав об'єкти дослідів також як і джерело, звідки він одержує гроші на досліді.

Оскільки остання позиція М. О. Макаренка створює прецедент видачі відкритого листа з невідомою метою на невиявлені кошти (можливо закордонні, приватних осіб, або іншого не державного джерела), Президія ВУАКУ ухвалила від підтримки цього клопотання М. О. Макаренка ухилитися до того часу, коли ВУАК матиме змогу обміркувати доцільність дослідів М. О. Макаренка порівняльно до плану археологічних дослідів України та тих таємних джерел, що їх фінансують.

Голова ВУАКУ академік О. Новицький
За вченого секретаря ВУАКУ В. Барвінок».

А ось і перший донос — їх ще багато буде на тому вже короткому терені життя, що його довелося пройти, вірніше, вистраждати вченому.

«При подачі М. О. Макаренком 10.IV.1929 р. до ВУАК — заяви з проханням видати йому відкритого листа «На право археологічних дослідів... на Білоцерківську округу на Київщині», мною, в присутності співробітників ВУАКу, було запитано М. О. Макаренка, що це за 500 карб., що він має їх на ці розкопи і про які пише в зазначеній своїй заяві. На це М. О. Макаренко відповів, що це його «секрет» і відповіді на це нікому не дасть.

В. Барвінок.

18.IX.1929».

Чорні хмари недовір'я й підозри збиралися над головою М. Макаренка. Здавалося, ось-ось з них вдарить блискавка. Але було ще рано. Щасливий чи може нещасливий випадок трохи продовжить його життя, а ім'я його прославить далеко за межами нашої країни.

У Приазов'ї почалося будівництво заводу «Азовсталь». При проведенні підготовчих робіт, так званого нульового циклу, на лівому березі річки Кальміус було виявлено якісь давні поховання. Послана туди археологічна експедиція на чолі з Г. Ф. Кравцем явню не справлялася не тільки зі строками, що їх відвів завод на розкопки, але й не могла осмислити того, що вона знайшла. Потрібен був М. О. Макаренко з його знанням і досвідом. Але ВАУК не давав йому ні відкритих листів, ні грошей. Знаючи це, Г. Ф. Кравцов — віддамо йому належне за благородство — повідомляє про знахідку місцевий музей, а той вже від себе запрошує М. О. Макаренка. У серпні 1930 року вчений прибуває у Приазов'я і приступає до роботи.

«В день приїзду до Маріуполя 4.X,— писав він,— мене сповістили, що в західному напрямкові від міста, на високій площі, де міститься більше як тридцять курганів різної величини, починаючи від 1-го метра до 10-12 метрів височиною йде підготовка площі для улаштування аеродрому з кургани знімаються дочиста. Поїздка на місце і переговори з завідуючим аеродромом т. М. Бевз пересвідчили, що значну частину курганів буде знесено з поверхні аби зробити її рівною як долівка. Після довгих розмов Бевз погодився аби після того, як буде знесено курган, буде дана можливість поглибитись в глибину, аби дослідити поховання. Але ж після першого невеличкого кургана надалі таку роботу т. Бевз (Геростратович — О. Б.) категорично заборонив. Цілий ряд курганів було знято на моїх очах і дозвіл я не міг одержати на їх дослідження. Завід. аеродромом, забороняючи, послався то на які-то «секретні» розпорядження, то на те, що на аеродромі не мусить бути ніяких ям, тому що їх потім трудно утрамбувати і т. д.

Між тим, курганна група, між якою улаштовується аеродром, уявляє собою надзвичайної наукової ваги пам'ятники. Ці кургани є свідок політичного й економічного життя людності в самі віддалені часи приазовської історії. Гадаючи по ситуації, по формі курганів (між ними маються видимо два царські кургани) вони належать тій людності, що одержує назву скитської...

Від курганів зазначеної Маріупольської групи треба чекати таких же несподіваних знахідок всесвітнього значення.

Стид і позор тому, хто допустить і вже допустив знищення цих пам'ятників без відповідного дослідження.

Маючи можливість знахідки таких речей і велику культурно-історичну вагу пам'ятників, я негайно ж спішною поштою 6.X.31 р. відправив до Сектору науки відповідну доповідну записку з проханням вжити потрібних заходів, аби кургани дозволено було дослідити...

Але, на жаль, нам невідомим залишилося, які заходи вжив Сектор науки, бо мої турботи залишилися без жодної відповіді. Кургани було знесено і всякі сліди місця їх існування пропали навіки.

Всяка руйнація пам'ятників старини наказувна.
Хто притягне до права і кого за цей вандалізм?..

Микола Макаренко

15.І.1932

Київ, Левашівська, 17»

Мабуть, відчуваючи свою неминучу загибель, М. О. Макаренко поспішав. Всього рік йому потрібно було на те, щоб написати і видати останню книгу «Маріупольський могильник» (Київ, 1933), де з незаперечною науковою аргументацією доводиться, що відкрита приазовська стародавня культура вписується в ряд найзнаменитіших у світі. Стаття ж у фінляндському журналі (М. О. Makarenko. Neolithic man on the shores of the Sea of Azov. Eurasia septentrionalis, antique. t. 9, Helsinki, 1934, S. 135-153) на ту саму тему вийшла тоді, коли М. О. Макаренко вже не було у Києві. В кінці 1933 — на початку 1934 року його за підлим доносом заарештували, якийсь час тримали у перетворених на тюрму підземеллях колишнього Інституту шляхетних дівчат у Києві. Звичайно, на слідстві йому пригадали усі колишні «гріхи» з грошима, які він наче б то одержував від своїх закордонних і незакордонних друзів. Та справжня причина арешту була в іншому. Перед тим М. О. Макаренко пішов на відчайдушний крок, знаючи чим все це може закінчитися. Він був єдиним, хто не поставив свій підпис під актом на знесення Михайлівського Золотоверхого храму і з обуренням виступив проти будівництва Урядової площі, в результаті якого мала загинути і Софія Київська.

Його знищили не відразу, а відправляли на той світ на гальмах — надто вже відома це була і популярна у науковому світі фігура. Спочатку вислали в Казань, навіть дали можливість попрацювати професором у Казанському університеті (як йому там жилося, ми не знаємо — це тема для окремих пошуків), а потім у 1937-му розстріляли у сталінських концентраційних таборах.

Зараз мимоволі думаєш, невже зло і страх настільки оволоділи людськими душами, що в них не залишилося нічого? Невже голос М. О. Макаренка став голосом того, хто волає в пустелі? Ні, його віщі слова тонким золотим пунктиром дійшли до людських душ і запалили там багаття. На захист архітектурної неповторності міста-мученика Києва виступить Олександр Довженко. Оберігаючи Софійський собор від фашистських варварів, помре на паперті храму архітектор І. В. Маргієвський. Незадовго до визволення Києва нашими військами сторож собору П. О. Ємець перетне шлях німецькій машині з вибухівкою.

М. Макаренко був реабілітований лише в 1969 році.

За життя про М. Макаренка у нас ніхто нічого не писав, а після смерті — тим більше. Про нього більше знають у Канаді і США. Твори його ні разу не перевидавалися і дістати їх практично неможливо. Тільки в 1970 році до 40-річчя відкриття Маріупольського могильника вийшла невеличка стаття Д. С. Цвейбель про ученого і на ній однієї вичерпується бібліографія праць про вченого. Колись М. О. Макаренко відкрив Маріупольський могильник, а нам тепер треба відкрити для себе М. О. Макаренка.

В його житті багато невідомого і до кінця не з'ясованого. Серед киян давно ходить легенда, що М. О. Макаренко врятував Софію від знищення, заплативши за це життям. Спробую її підтвердити.

Автор цих рядків з 1977 по 1980 рік працював викладачем української та російської мов у Венсенському університеті Парижа й іноді заходив на Монпарнас, 89, у гості до Марії Павливни Роллан — вона ж Майя Кудашева — вдови Ромена Роллана, нині покійної. Вона народилася в Росії, була дочкою французької гувернантки і російського офіцера. Її першим чоловіком був князь Кудашев, що помер від тифу у післяреволюційні роки. Від нього вона мала сина. Під час громадян-

ської війни опинилася в Криму, жила в Коктебелі на дачі Максиміліана Волошина, а потім повернулася в Москву, а в 30-х роках виїхала у Париж. Марія Павлівна добре знала Олександра Блока, Марину Цветаєву, Осипа Мандельштама, Іллю Еренбурга і багатьох інших, чий долі примхливим чином переплелися з її власною у той буремний і складний час.

В одну із таких зустрічей, дізнавшись, що її співбесідник киянин, мадам Роллан розповіла такий епізод:

«Мій син навчався у Москві, на механіко-математичному факультеті університету, а потім через якийсь час у нього почалися неприємності. Його навіть заарештували як «французького шпигуна». Ми з чоловіком вирішили йому допомогти. У 1935 році приїхали в Москву, були запрошені на прийом до Сталіна. На прийомі, крім Сталіна, були ще Молотов і Ворошилов. Щодо мого сина, то Сталін сказав, що це якесь непорозуміння і що його більше чіпати не будуть. Так воно і було. Син мій загинув у народному ополченні під Москвою у грудні 1941-го. Пам'ятаю, ще тоді розмова йшла про руські церкви, які тоді розбирали на цеглу, бо у вас йшла боротьба з релігією. Пан Роллан був проти цього і називав одну церкву в Києві, яка має стосунок до Франції, бо її побудував рідич французьких королів, і просив зберегти її від руйнування».

Звичайно, тим родичем французьких королів був Ярослав Мудрий, чия дочка Анна, вийшовши заміж за Генріха I, стала королевою Франції. А тепер виикає питання — звідки Ромен Роллан міг дізнатися, що Софії загрожує небезпека? Від М. О. Макаренка? Важко ствердно відповісти на це питання, хоча не виключена можливість, що саме від нього, але через посередність кількох осіб, серед яких був і Анрі Барбюс, який не раз у ті роки відвідував Україну.

У 1929 році М. О. Макаренко, досліджуючи руїни старгородської божниці Юрія Долгорукого в Острі, сказав пророчі слова: «На східному краї городища, за декілька десятків сажнів від нової дерев'яної церкви піднімаються руїни колишньої мурованої церкви. Вигляд кам'яних решток поруч з новою дерев'яною будівлею наводить на сумні думки. Часи давно-давно минулі володіють творами монументальними, а наша сучасність ефемерними. Нині ми володіємо всіма удосконаленнями техніки, до наших послуг всі машини. Мусимо стояти на всіх щаблях свого розвитку і своїх досягнень значно вище від тисячолітнього минулого. Але ж ніхто не поручиться ні за одну з наших будівель, що життя її буде таке ж довгочасне, як будівель великокнязівських часів. І хто скаже, що дерев'яна церква кріпша, монументальніша, краща, як колишня кам'яна, що простоявши вісімсот років під тиском сил природи і руїницьких звичок злобної людини, все ж таки донесла до наших днів велику умілість майстрів — наших попередників».

Минуло багато років... Вже немає дерев'яної церкви, про яку писав М. О. Макаренко, немає багатьох древніх київських храмів, якими він захоплювався і які охороняв, немає М. О. Макаренка, немає багато чого і багато кого.

А Софія стоїть...

Заходячи в Храм Мудрості, покладіть квітку на її олтар тим, хто її зберіг, а другу — йому, одному з небагатьох.

Одержано 23.09.88 р.